

УДК 343.1

С.Г. ВОЛКОТРУБ, канд. юрид. наук, доц.,
Хмельницький університет управління та права

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІМУНІТЕТУ СВІДКІВ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Ключові слова: свідок, імунітет свідка, неповнолітній свідок, близькі родичі, члени сім'ї

Одним з аспектів важливої і складної проблеми забезпечення прав і свобод людини є вирішення низки питань, пов'язаних із законодавчим урегулюванням та реалізацією на практиці положень кримінально-процесуального інституту імунітету свідків. Незважаючи на те, що впродовж тривалого часу в науці кримінального процесу проводились дослідження цього інституту, говорити про те, що на даному етапі досягнуто єдності у поглядах вчених стосовно поняття, змісту, шляхів законодавчого закріплення та інших питань не доводиться. Зокрема це стосується імунітету свідків відносно дачі ними свідчень про осіб, які є його близькими родичами, членами сім'ї. Інколи, з огляду на цю ознаку, цей вид імунітету називають «родинним» імунітетом [1, с.52].

Дослідженню питань імунітету свідків приділялася значна увага в працях радянських науковців (Г.Ф. Горський, Л.М. Карнеева, Л.Д. Кокорев, М.С. Строгович) які обгрунтовували доцільність запровадження такого інституту в кримінально-процесуальному праві, за часів незалежності нашої держави М.М. Михеєнко, С.М. Стахівський, В.П. Шибіко та інші вчені також підтримували ідею нормативного закріплення згаданого інституту. Після закріплення в КПК України [2] правової норми, що звільняє особу, яка має процесуальний статус свідка, від обов'язку давати показання щодо членів власної сім'ї і близьких родичів, з'явилися дисертаційні

дослідження Р.В. Баранніка, О.В. Белькової присвячені даній проблематиці. Разом із тим дискусійними залишаються питання щодо обсягу та змісту імунітету свідків, кола осіб, які ним володіють, гарантій прав неповнолітніх свідків, тому формулювання власних підходів до їх вирішення і є завданням даного дослідження.

У літературі була висловлена думка про те, що відмовляючись від імунітету свідків, радянське законодавство і судова практика виходили з того, що його введення може істотно затрудняти встановлення істини, а вплив на показання свідка його завідомої зацікавленості можна врахувати при їх оцінці. Розглядався, однак, лише один бік питання - інтереси досягнення істини в кримінальному процесі. Моральні вимоги, пов'язані з обов'язком свідчити на шкоду своєму ближньому, до уваги не бралися. При цьому відмова від імунітету далеко не в усіх випадках забезпечувала одержання достовірних показань. У результаті суперечності, що виникла, як показувала практика, збільшилася кількість неправдивих свідчень, у тому числі з боку осіб, які в інших країнах користуються імунітетом свідків, при загальному скороченні числа осіб, яких було притягнуто за це до відповідальності. І це зрозуміло: важко карати, наприклад, матір за те, що вона намагається неправдою врятувати сина, нехай він і вчинив тяжкий злочин [3, с.58].

Однак, ситуація докорінно змінилася з прийняттям Конституції України, ч.1 ст.63 якої передбачає, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Необхідність удосконалення кримінально-процесуального статусу суб'єктів зумовлює потребу вивчення соціальної обумовленості тих чи інших положень. «Прагнення знайти більш досконалі та гуманні форми судочинства неминуче змушує звертатися до моральних критеріїв для оцінки тих чи інших пра-

вових інститутів. Спроби з гуманних позицій підійти до вирішення правових колізій, орієнтуючись при цьому на моральні цінності, дають значний вигравш у соціальному плані, закріплюючи у свідомості людей уявлення про право як про справедливість. Тим саме виховується повага до закону, а відповідно, законслухняність» [4, с.51]. А.Ф. Коні писав, що процесуальне право визнає законність вторгнення в сферу свого застосування вимог моралі і по можливості намагається дати їм необхідне відображення. «...Заради цілей земного судочинства не можна порушити чи послабити святі почуття, що зв'язують людей між собою. Закон береже ті святі почуття, які навіть при усвідомленні свідком винуватості підсудного або за наявності викриваючих його чинників, примушували б нерідко серце того, хто дає показання, обливатися сльозами і кров'ю або шукати полегшення власного важкого становища в неправді» [5, с.53]. Ці слова були сказані багато років тому, однак і сьогодні не втратили актуальності.

У державі і суспільстві постійно існує проблема охорони моральних цінностей. Введення імунітету свідків можна розглядати як важливий елемент демократизації і гуманізації не тільки кримінального процесу, а й суспільства в цілому. «Право свідка відмовитися від дачі показань проти близької людини пов'язане з сімейними зв'язками і такими моральними категоріями, як совість, милосердя... Держава не може бути не зацікавлена в швидкому відновленні соціальних зв'язків осіб, які відбували покарання, особливо пов'язане з позбавленням волі. Найбільш успішно негативні наслідки такого покарання долаються в сім'ї, зв'язки з якою не повинні бути порушені, зокрема, свідченням на шкоду родичеві» [3, с.58]. На думку Л.Д. Кокорева, звільнення свідків близьких родичів обвинуваченого від обов'язку давати показання певною мірою може сприяти усуненню обставин, які інколи негативно впливають на стосунки в

сім'ї, в деяких випадках можуть призвести до розпаду сім'ї [6, с.128]. «Моральна позиція слідчого (суддів) зумовлює характер спілкування в проведенні допиту свідка, який є близьким родичем обвинуваченого, появи в кримінальній справі таких показань як доказів. Якщо підходити до вирішення цього питання з етичних позицій, то, безумовно, ясно, що норми моралі суспільства не можуть вимагати від родича відомостей, які викривають близьку йому особу» [7, с.34].

Отже, головним аргументом на користь введення імунітету свідків у кримінально-процесуальне законодавство можна вважати необхідність приведення закону у відповідність до вимог суспільної моралі. Науковці впродовж тривалого часу наголошували, по меншій мірі, на недоцільності вимагати від свідка показань проти близького родича під загрозою кримінальної відповідальності.

В науці кримінального процесу прийнято вважати, що фактичні дані, за допомогою яких встановлюються обставини, що викривають обвинуваченого у вчиненні злочину або обтяжують його відповідальність, називаються обвинувальними доказами, а інші, ті, які встановлюють обставини, повністю або частково спростовують обвинувачення, що інкримінується конкретній особі, - виправдовувальними [8, с.72].

Даний вид імунітету стосується родичів та членів сім'ї. На нашу думку, надання свідкові права відмовитись повідомити саме ті відомості стосовно свого близького родича або члена сім'ї, які в подальшому будуть (або можуть бути) використані як обвинувальні докази, і лежить в основі цього виду імунітету. На думку Р.В. Баранніка предметом права на свободу від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів є «показання, пояснення або інші дані, які містять в собі інформацію про вчинення допитуваною чи опитуваною особою, членом її сім'ї чи близьким родичем діяння, за яке встановлено будь-який з видів юридичної відповідально-

сті, а також інформацію, що становить таємницю особистого життя» [9, с.13].

Закономірно виникає питання: яким чином можливо нормативно окреслити коло відомостей, про які йдеться? Наприклад, ст.51 Конституції Російської Федерації проголошує, що ніхто не зобов'язаний свідчити проти себе, свого чоловіка (дружини) і близьких родичів, коло яких визначається федеральним законом. Таким чином, свідкові надається імунітет лише щодо тих свідчень, які можуть бути використані проти (тобто в цілях доказування обвинувачення) вищезгаданих осіб. За такого підходу існує значний вплив суб'єктивного чинника в ході реалізації цієї правової норми. Фактичні дані, що можуть бути одержані з показань свідка, повинні бути поділені на ті, які стануть обвинувальними чи виправдовувальними доказами, причому, це питання вирішує свідок.

Якщо законодавчо передбачено, що свідок має право відмовитись давати будь-які показання щодо свого близького родича та члена сім'ї (ч.1 ст.63 Конституції України), вищезгадане питання знімається. Слід звернути увагу на те, що свідок внаслідок власної необізнаності, небажання мати справу з правоохоронними органами, неприязних стосунків чи з інших причин може промовчати щодо відомих йому обставин які є такими, що пом'якшують відповідальність, а то й свідчать про невинуватість особи. Слідчий повинен вжити відповідних заходів, аби допомогти допитуваному подолати прагнення промовчати про обставини, що виправдовують особу, і тим самим запобігти перетворенню наданого свідкові імунітету на формальну відмову від дачі показань.

На нашу думку, заслуговує на позитивну оцінку доповнення КПК України нормою, що передбачає право свідка відмовитися давати показання і відповідати на запитання щодо своїх близьких родичів та членів сім'ї. Разом з тим необхідно однозначно визначити: свідок має право відмовитись давати по-

казання взагалі «щодо осіб» чи лише ті показання «які викривали б» у вчиненні злочину.

Потребує точного визначення коло суб'єктів, яких стосуються норми, закріплені в ч.1 ст.63 Конституції України, п.п.1, 2 ч.1 ст.69 та п.6 ч.1 ст.691 КПК України. У згаданій статті Конституції передбачене загальне правило, відповідно до якого особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Загальнопоширеним є уявлення про те, що родичі - це люди, пов'язані кровним зв'язком, який тягне за собою виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків. Родичі бувають прямі (мати - дочка, батько - син), повнорідні (брати і сестри, якщо у них спільні батьки) і неповнорідні (брати і сестри, якщо вони мають спільного батька чи матір) та побічні (племінники - дядьки). Родичами також є усиновителі та усиновлені [10, с.575]. Проблема в тому, що у вищезгаданій статті Конституції прямо не вказується в якій саме галузі процесуального права це правило застосовується (цивільний чи кримінальний процес, адміністративне право тощо). Справа в тому, що норми різних галузей права, виходячи з цілей правового регулювання і особливостей суспільних відносин, які підлягають урегулюванню, надають правове значення різним обставинам, які визначають характер зв'язку з сім'єю, родинним відносинам, спільному проживанню, перебуванню на утриманні та ін. Зрештою, коло суб'єктів даного виду імунітету повинно бути визначене таким чином, щоб надане свідкові право не перетворилося на перешкоду в досягненні цілей кримінального судочинства і разом з тим не спричиняло шкоди особам, пов'язаним сімейними та родинними відносинами.

Існує точка зору, згідно з якою при застосуванні ч.1 ст.63 Конституції України «...на сьогоднішній день для конкретизації понять

«члени сім'ї» та «близькі родичі» треба звертатися до норм кримінального процесу, сімейного та цивільного права» [11, с.155]. Навряд чи такий підхід можна вважати виправданим. На нашу думку, коло осіб, які мають право на імунітет, повинно бути визначене нормами тієї ж галузі права, суб'єктів якої це правило стосується. Для визначення кола осіб, що зараз мають право на вищезгаданий імунітет слід керуватися п.11 ст.32, п.п.1, 2 ч.2 ст.69 КПК України.

Підходи до визначення кола осіб, які є близькими родичами, різняться в різних країнах. Наприклад, у п.24 ст.7 КПК Республіки Казахстан визначено, що близькі родичі - це батьки, діти, усиновителі, усиновлені, повнорідні і неповнорідні брати і сестри, дід, баба, онуки. В Республіці Беларусь відповідно до п.1 ч.1 ст.6 КПК «близькі родичі - батьки, діти, усиновителі, усиновлені, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, а також чоловік (дружина) потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого або особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння»; п.53 тієї ж статті визначає, що члени сім'ї - це «близькі родичі, інші родичі, непрацевдатні утриманці та інші особи, що проживають разом з учасником кримінального процесу і ведуть з ним спільне господарство».

При законодавчому визначенні кола осіб, які мають право на згаданий імунітет, слід виходити з таких положень. По-перше, як неодноразово зазначалося, правові норми, якими передбачений той чи інший імунітет носять яскраво виражений виключний характер і будь-яке розширене їх тлумачення принципово не допустиме. Тому слід точно і однозначно визначити коло таких суб'єктів. По-друге, безпідставне надання імунітету занадто широкому колу осіб створюватиме перешкоди при розслідуванні кримінальних справ.

З огляду на наведене, можна констатувати, що коло близьких родичів визначене нормами кримінально-процесуального законодавства (п.11 ст.32 КПК), а от щодо осіб,

яких слід вважати членами сім'ї, ситуація склалася неоднозначна. Наприклад, до числа близьких родичів віднесено дружину, що не зовсім вірно, а чоловіка «забули» включити до їх числа. До речі, в російськомовному варіанті КПК України вживається термін «супруги», що означає і чоловіка, і дружину. Вважаємо, що подальше поширення даного імунітету на родичів дружини (чоловіка) допитуваного є недоцільним.

Слід передбачити в законодавстві шляхом доповнення ст.69 або ст.691 КПК відповідною приміткою, що даний імунітет поширюється на батьків, дітей, рідних братів і сестер, діда, бабу, онуків, а також на дружину (чоловіка), усиновителів, усиновлених допитуваної особи.

Окремі автори стверджують, що право відмовитись давати показання включає в себе також право відмовитись від уже даного свідчення. Це означає, що у разі відмови свідка, який користується правом на імунітет, від раніше даних ним показань останні не можуть бути використані як докази ні на підставі протоколу допиту, ні шляхом переказу їх змісту особою, яка була присутня на допиті (понятим, працівником міліції та ін.). «Допит таких осіб і оцінка їх показань означали б обхід права на імунітет свідка, оскільки це рівнозначно оголошенню в суді показань свідка, даних у стадії попереднього розслідування. Це обмеження не стосується інших осіб, яким свідок... розповів про відомі йому факти в позапроцесуальному порядку» [12, с.50]. В. Шимановський вважає, що коли свідку (потерпілому) було роз'яснене його право відмовитися давати показання внаслідок імунітету, в разі відмови від даних показань у судовому засіданні, його показання, дані на попередньому слідстві, зберігають свою доказову силу і повинні оцінюватися в сукупності з усіма іншими доказами в справі за загальними правилами оцінки доказів [13, с.34]. На нашу думку, таке тлумачення імунітету свідків значно розширює обсяг самого

права на імунітет. Можливість виключення згаданих показань із сукупності доказів недоцільне, оскільки ускладнює хід доказування і не сприяє усвідомленню особою не стільки юридичної, скільки моральної відповідальності за власні рішення.

Стосовно реалізації права на імунітет неповнолітніми особами досить цікавим є положення § 52 КПК ФРН, який передбачає, що у разі, коли малолітні внаслідок недостатньої зрілості інтелекту або особи, що знаходяться під опікою внаслідок психічного захворювання чи розумової відсталості, не розуміють в достатній мірі значення права на відмову від дачі свідоцьких показань, то вони можуть бути допитаними лише у випадку, якщо вони готові давати показання і їх законний представник дав згоду на допит. Якщо законний представник сам є обвинуваченим, то він не може вирішувати питання про використання права на відмову від дачі свідоцьких показань; це ж стосується і батька чи матері, які не є обвинуваченими, якщо право на законне представництво мають обидва з батьків.

На нашу думку, в разі, якщо свідок є малолітнім і внаслідок цього не усвідомлює в достатній мірі значення права на імунітет, він може бути допитаний лише з дозволу його законного представника. КПК України слід доповнити відповідною нормою.

Таким чином, можна відзначити, що законодавцем зроблена спроба привести чинне кримінально-процесуальне законодавство у відповідність до норм Конституції України, однак ще залишаються питання щодо нормативного креслення кола членів сім'ї, які мають розглядуване право та існує потреба вдосконалення гарантій його здійснення для неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стефанюк В. Напрями реалізації положень Конституції судами / В. Стефанюк //

Право України. - 1997. - № 1. - С. 50-52.

2. Закон «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» : від 21.06.2001 р. // Офіційний вісник України. - 2001. - № 25. - Ст. 1142.

3. Карнеева Л. М. Проблемы свидетельского иммунитета / Л. М. Карнеева, И. Кертэс // Советское государство и право. - 1986. - № 6. - С. 58-62.

4. Ветрова Г. Н. Закон и нравственность в уголовном судопроизводстве / Г. Н. Ветрова // Вестник Московск. ун-та. - Сер. II. Право. - 1996. - № I. - С. 51-58.

5. Кони А. Ф. Собрание сочинений в 8 т. / А. Ф. Кони - М. : Юридическая литература, 1967. - Т. 4. - 543 с.

6. Кокорев Л. Д. Участники правосудия по уголовным делам / Л. Д. Кокорев. - Воронеж : Изд-во Воронежск. ун-та, 1971. - 160 с.

7. Сибільова Н. В. Допустимість доказів у радянському кримінальному процесі / Н. В. Сибільова. - К. : НМК ВО, 1991. - 64 с.

8. Зеленецкий В. С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе / В. С. Зеленецкий. - Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1979. - 144 с.

9. Бараннік Р. В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Р. В. Бараннік. - К., 2002. - 20 с.

10. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. - К. : Феміна, 1996. - 696 с.

11. Коментар до Конституції України / за ред. А. І. Осауленка. - К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. - 376 с.

12. Громов Н. Свидетельский иммунитет в уголовном процессе / Н. Громов, В. Николайченко, В. Конев // Российская юстиция. - 1997. - № 9. - С. 48-50.

13. Шимановский В. Новое в процедуре разъяснения прав участников процесса на

предварительном следствии / В. Шимановский // Законность. -1996. - № 2. - С. 34.

Волкотруб С. Г. Актуальні питання імунітету свідків в кримінальному судочинстві / С. Г. Волкотруб // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 105–110 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09vcgvkc.pdf>

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних проблем імунітету свідків, зокрема розглянуті передумови його виникнення, підкреслені спірні моменти його законодавчого регулювання. Вказано на необхідність уточнити коло осіб, які володіють таким імунітетом, та обґрунтовані пропозиції щодо посилення гарантій для неповнолітніх осіб.

Волкотруб С.Г. Актуальные вопросы иммунитета свидетелей в уголовном судопроизводстве

Статья посвящается исследованию теоретических и практических аспектов иммунитета свидетелей, в частности рассмотрены предпосылки его возникновения, подчеркнуты спорные моменты его законодательного регулирования. Указано на необходимость уточнить круг лиц, владеющих иммунитетом, и обоснованы предложения по усилению гарантий для несовершеннолетних лиц.

Volkotrub S.G. Actual Questions of Immunity of Witnesses in the Criminal Trial

The article investigates the theoretical and practical problems of immunity of witness, in particular pre-conditions of his origin are considered, and the debatable moments of his legislative adjusting are underlined. It is indicated on a necessity to specify the circle of persons owning immunity and suggestions are grounded on strengthening of guarantees of minor persons.